

Ё.У.Ўринбоев,
“Ўзмиллийбанк” АЖ Ички назорат
департаменти бошқарма бошлиғи,
ЎзР Банк-Молия академияси тингловчиси

БАНК КАРТАЛАРИ ОРҚАЛИ АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН ФИРИБГАРЛИК РИСКЕНИ САМАРАЛИ БОШҚАРИШ ЧОРАЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада банк карталари орқали амалга ошириладиган фирибгарлик ҳолатлари, унинг турлари, фирибгарлик рискиннинг юзага келишининг қандай салбий оқибатлари мавжудлиги ҳамда унга қарши курашиш бўйича изланишлар олиб борилган. Хулоса қисмида банк карталари орқали амалга ошириладиган фирибгарлик рискени бошқаришда инновацион ечимларни қўллаш бўйича таклифлар ўрин олган.

Кириш

Бугунги кунга келиб банк карталари тўлов тизимининг энг асосий инструменти айланиб кундан-кунга нақд пулни инсоният ҳаётидан чиқариб ташламоқда. Хусусан Ўзбекистонда ҳам банк карталари сони ва тўловлар ҳажмидаги улушида ҳам бу тенденцияни кўришимиз мумкин.

Буни биз Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қуйидаги маълумотлари асосида ҳам кўришимиз мумкин.

1-расм. Муомаладаги банк карталари сони ўсиши динамикаси.
(Манба: www.cbu.uz)

2-расм. Банк карталари орқали амалга оширилаётган транзакциялар суммасининг ўсиши динамикаси. (Манба www.cbu.uz)

Ушбу графиклардан ҳам қўришимиз мумкинки 2021 йил 1 январ ҳолатига келиб амалдаги банк карталари сони 25 млн. тадан ошганлигини (1-расм) улар орқали амалга оширилган транзакциялар ҳажми 2020 йил давомида 81 трлн. сўмдан ошган (2-расм).

Айниқса бутун дунёда кузатилаётган коронавирус пандемияси даврида масофавий хизматлар ва онлайн тўловлар ўз афзалликларини намоён этиб келажак иқтисодиётининг асосий тўлов қўриниши эканлигини намоён этди.

Банк карталари ўзининг бир қатор афзалликлари, универсаллиги, кўп функциялиги ҳамда чакана банк хизматларининг энг муҳим маҳсулоти бўлиши билан бир қаторда маълум бир камчиликларга ҳам эга, бу камчиликлардан энг йириги фирибгарлик рискидир.

Банк карталарида фойдаланган ҳолда фирибгарлик rischi бу – банк карталаридан 3-шахслар томонидан ўз мақсадлари йўлида маблағларни ёки конфеденциал маълумотларни ўзлаштирилишига айтишимиз мумкин.

Ҳар қандай банк rischi банк фаолиятида маълум бир йўқотишлар олиб келиши билан ҳавфли. Банк карталари орқали амалга ошириладиган фирибгарлик rischi эса банкка банкка тўғридан тўғри молиявий зарар келтириш билан бир қаторда унинг ишчанлик обрўсига ҳамда мижозларнинг унга бўлган ишончига путур етишига сабаб бўлиши мумкин.

Шунингдек, ушбу масаланинг қонуний-ҳуқуқий тарафига қарайдиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонунининг 56-моддасида “Тўлов тизимлари операторлари ва тўлов хизматларини етказиб берувчилар тўлов тизимлари ёрдамида ишлов

бериладиган ахборотни ҳимоя қилиш юзасидан қонунчиликда ва тўлов тизимлари қоидаларида белгиланган талабларни бажариши шарт. Агар рухсат этилмаган тўловлар ташаббускорнинг фирибгарлик ҳаракатлари натижасида ёки ўзининг идентификациялаш воситалари ҳимоя қилинишини таъминлаш учун чоралар кўрмаганлиги оқибатида содир этилган бўлса, ташаббускор рухсат этилмаган тўловлар туфайли етказилган зарарлар учун жавобгар бўлади” деб қайд этилган. Демак, бундан кўриниб турибдики фирибгарлик рискинни самарали бошқармаслик банк ва тўлов тизимлари учун жиддий муамолар келтириб чиқариши мумкин.

Изланишлар натижалари ва унинг муҳокамалари

Банк карталаридан фойдаланувчилар сони ва у орқали амалга ошириладиган амалиётлар ҳажми ошиб бориши билан бир қаторда, кундан-кунга фирибгарлик ҳолатлари кўламлари ҳам ортиб бормоқда. Шунингдек, фирибгарлар томонидан қўлланиладиган усуллар ва фирибгарлик турлари ҳам тобора мукаммаллашиб бормоқда.

Банк карталари орқали фирибгарлик турлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, аввало уларнинг тарихий шаклланиб бориш босқичлари орқали ҳам кўришимиз мумкин:

- дастлабки фирибгарлик турлари инглиз тилида **“lost&stolen”** деб номланган, яни ўзбекчада бу йўқолган ҳамда ўғирланган карталардан фойдаланган ҳолда маблағларни ўзлаштиришган. Бунда фирибгарлар банк карталари ПИН кодларини тахминан топиш орқали ўз мақсадларига эришига ҳаракат қилишган;

- банкоматлар тармоқларини кенгайтириши натижасида фирибгарлар **“skimming”** деб номланган усулдан фойдаланишдан бошлашган. Сканерловчи кичик қурилма банкоматларга яширин тарзда ўрнатилиб, магнит лентали карталарнинг маълумотларини ўзида ёзиб олиган ҳамда фирибгарлар ушбу маълумотлар асосида дубликат карталар ясаган ҳолда маблағларни ўзлаштиришган. Ҳозирги кунда магнит лентали карталари деярли қўлланилмаслиги натижасида ушбу фирибгарлик тури ҳам учратилмайди;

- айрим фирибгарлар ҳаттоки банкоматларни ҳам сохталаштиришган. Бунда асосан эски ишдан чиққан банкоматлардан фойдаланиб карта маълумотлари билиб олинган;

Интернет технологиялари ривожланиши натижасида онлайн савдолар оммалашиши натижасида фирибгарлар ҳам ўз жиноий фаолиятларини такомиллаштириб боришди ва янгидан-янги турларини ўйлаб топишди:

- **“fishing”** – сохта интернет сайтлар ёрдамида карта маълумотларини ўзлаштирилади. Ушбу фирибгарлик турининг механизми қуйидагича, фирибгарлар карта эгаларининг электрон почталарига ёки телефон рақамларига SMS сохта сайтнинг электрон манзилини юборади, бу сайтлар асосан машҳур брендлар ёки онлайн савдо дўконларига ўхшатилиб ишланган ва номланган бўлади. Электрон хабарни олган мижоз ушбу сайт орқали товар ва хизматлар

сотиб олишида ёки рўйхатдан ўтишида банк картаси маълумотларни киритишади, натижада ушбу маълумотлар фирибгарлар ўлжасига айланади;

- юқоридаги каби фирибгарларнинг яна бир услуби онлайн дўконларнинг сохта сайтларни яратиш товар ва хизматлар учун тўловлар қабул қилиб банк карталаридан пулларни ўзлаштиришади;

- фирибгарликни янада ривожланган турларидан бири зарарли компьютер ва телефон вирус дастурларини яратиш орқали мижозларнинг банк карталари маълумотларини ўғирлашдир;

- йирик фирибгарлар томонидан етарли даражада хавфсизлик чораларини кўрмаган онлайн дўконларнинг сайтларига киберхужумлар қилиш орқали мижозлар маълумотларини ўзлаштиришади;

- **“Manipulation of cardholder”** – ёки иккинчи номи ижтимоий инженерия деб номланувчи ва ҳозирги кунда энг кўп учраётган фирибгарлик тури бўлиб, бунда фирибгарлар томонидан карта эгаларига телефон қўнғироқлари орқали турли хил ёлғон маълумотлар билан мижоз психикасига таъсир қилган ҳолда маблағлар ва маълумотлар ўзлаштирилмоқда.

Кўриниб турибдики фирибгарлар томонидан қўлланилаётган технологиялар ва усуллар тобора ривожланиб бормоқда. Банклар ва тўлов тизимлари томонидан ушбу рискларни бошқариш ва бартараф этиш бугунги кунда энг долзарб муаммолардан бири айланган.

Ўзбекистонда тижорат банклари ва миллий тўлов тизимлари томонидан фирибгарлик билан курашишда ҳозирги кунда қуйидаги усуллардан фойдаланишмоқда:

- Мижозлар операцияларини доимий мониторинг қилиб бориш шубҳали ҳамда мижоз учун ноананавий йўналишларда ёки ҳажмларда амалга оширилган операциялар бўйича мижоз билан боғланган ҳолда маълумотларни аниқлаштириш;

- Мижоз карталаридан фирибгарлик орқали пул маблағлари ўзлаштирилганда, мижознинг карталаридаги қолган қолдиқни музлатиб қўйиш;

- Интернет орқали тўловларда тўловларни 3D security ёки SMS тасдиқномалар хизматлари орқали тасдиқлаш;

- Карта эгаларига фирибгарлик турлари ва ундан қандай ҳимояланиш, карталардан фойдаланишда хавфсизлик қоидалари тўғрисида SMS хабарлар ва электрон почталарига тегишли маълумотлар юбориш;

- Мижозларга ўз карталарига амалга ошириладиган амалиётлар ҳажмига лимитлар ўрнатиш имконини яратиш;

- Мижозларга интернетдан тўловлар амалга оширишни тақиқлаш имконини тақдим этиш;

- Фирибгарлик юз берган ҳолатлар текширув ва ўрганишлар ўтказиш ҳамда ушбу текширувларда фирибгарлик содир бўлиши схема ва йўналишлари бўйича тегишли ҳулосалар чиқариб, бу ҳолатлар қайта такрорланмаслиги учун тегишли чоралар кўриш.

Хулоса

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш лозимки, банк карталари орқали фирибгарлик riskини камайитишда 2 та йўналишда иш олиб бориш зарур деб ҳисоблайман.

Биринчи йўналиш бу карта эгаларининг молиявий саводхонлигини ошириш, амалга оширилаётган фирибгарлик ҳолатлари ва турлари бўйича доимий ахборот бериб бориш. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан самарали ишлар олиб борилмоқда, хусусан жорий йил давомида молиявий саводхонлик бўйича кейс чемпионат, талабалар ва аёллар молиявий саводхонлигини ошириш бўйича тадбирлар, **Finlit.uz** сайтини яратилиши шулар жумласидандир. Амалга оширилаётган ишлар натижадорлигини янада ошириш мақсадида Марказий банк бошчилигида барча тижорат банклари ва тўлов тизимлари иштирокида фирибгарлик ҳолатларига йўл қўядиган интернет сайтлари, интернет магазинлар, фирибгар шахслар, телефон рақамлари бўйича ягона реестрни шакллантириш, янгилаб бориш ва интернет тармоқларида жойлаштирган ҳолда карта эгаларини огоҳликка чақириш ҳам яхши самара тақдим этиши мумкин.

Иккинчи йўналиш бу тижорат банклари ва тўлов тизимлари томонидан иновацион ечимларни қўллаган ҳолда фирибгарликка курашишдир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12-майдаги “2020-2025-йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармонида банк тизимига замонавий сервис ечимлари асосида ахборот технологияларини, молиявий технологияларни кенг жорий этиш, ахборот хавфсизлигини лозим даражада таъминлаш, шунингдек, молиявий хизматлар кўрсатишда инсон омили таъсирини камайитиш бўйича тезкор чора-тадбирлар кўриш талаб этилиши, шунингдек ушбу фармон асосида қабул қилинган “2020-2025-йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш Стратегияси”да “замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш орқали банк маълумотлари ва тизимларининг ахборот хавфсизлигини кучайтириш” белгилаб берилган.

Ушбу фармон ижросини таъминлаш ва банк карталари орқали амалга ошириладиган фирибгарлик riskларини камайитишда тижорат банклари томонидан замонавий Antifraud дастурларидан ёки суний интелектдан фойдаланган ҳолда транзакцияларни мониторинг қилиш муҳим аҳамиятга эга. Antifraud дастурлари ёки суний интелектдан фойдаланиш банklar қуйидаги афзалликларни беради:

- миллионлаб транзакцияларни инсон омилисиз тўхтовсиз мониторинг қилиш;
- “machine learning” ёрдамида фирибгарликка қарши мониторинг схемаларини доимий такомиллаштириб бориш;
- турли ҳил ноадатий ҳолатларни аниқлаш ва операцияларни оний лаҳзада тўхтатиш (масалан, карта эгаси доимий равишда фойдаланадиган IP адреслардан бошқа адресларда тўловларни аниқлаш ва тўхтатиш) ва бошқалар.

Банклар томонидан банк карталаридаги маблағларни ҳимоя қилишда энг замонавий ҳавфсизлик протоколларидан фойдаланиш. Жумладан, халқаро тўлов тизими карталарида амал қилувчи 3d secure 2.0 протоколларидан фойдаланиш. Хозирги кунда Ўзбекистондаги тижорат банклардан фақатгина “Ўзмиллийбанк” АЖ ушбу протоколни ўз карталари жорий қилган.

Шунингдек, тўловларни тасдиқлашда карта эгасининг биометрик маълумотлари асосида тасдиқлашни янада ҳам кенг жорий этиш, фирибгарликка қарши курашишда келажакда юқори самара берувчи воситага айланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. ЎРҚ-578-сон, 2019 йил 1 ноябрь
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2020-2025-йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармони. ПФ-5992, 2020 йил 12 май
3. www.cbu.uz, www.finlit.uz, www.mastercard.ru, www.visa.com, www.anti-malware.ru интернет сайтлари